

## **ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

УДК 37.013.42:316.624

**Н. В. Мотунова**

### **СИСТЕМА ПОГЛЯДІВ НА СОЦІАЛЬНО-БІОЛОГІЧНІ ЯВИЩА, ЯКИМИ Є ВАЖКОВИХОВУВАНІСТЬ І ВІДХИЛЕННЯ В ПОВЕДІНЦІ З БОКУ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ Й СУМІЖНИХ ІЗ НЕЮ НАУК**

Сьогодні проблема девіантної поведінки в нашій країні набуває особливої актуальності, оскільки всі сфери суспільного життя зазнають серйозних змін, відбувається девальвація колишніх цінностей і норм поведінки. Економічні, соціальні, демографічні та інші зміни на сьогоднішній день є несприятливими для гармонійного формування особистості. Спостерігається тенденція до зростання девіацій, у тому числі й злочинності. Серед неповнолітніх, зокрема, її «омолодження», тобто зниження традиційних вікових обмежень [4, с. 9].

Рівень злочинності серед неповнолітніх має стійку тенденцію до зростання. За останні 10 років удвічі зросла кількість протиправних дій неповнолітніх. Підлітки віком від 14 до 18 років складають 8% всього населення України, однак скоюють чверть усіх зареєстрованих злочинів. Кількість злочинів вчинених неповнолітніми за останні 10 років у 4 рази перевищує збільшення частки молоді всього населення [2, с. 1].

Дітей, виховання яких викликає особливі труднощі, різні автори називають по різному: «педагогічно занедбанними», «соціально занедбанними», «соціально незахищеними», «важковиховуваними», «дезадаптованими», «з девіантною поведінкою» і т.п.. Загальноприйнятого терміну, який би однаково відображав людську діяльність, що не відповідає соціальним нормам, не має. Спільним є лише те, що перераховані вище діти авторами відносяться до категорії «важких» [4, с. 9 – 11].

**Метою нашої статті** є розглянути систему поглядів на такі складні соціально-біологічні явища, якими є важковиховуваність і відхилення в поведінці з боку соціальної педагогіки й суміжних із соціальною педагогікою наук.

Поведінка людини є системою дій і вчинків, які мають моральне значення й підлягають моральній оцінці не залежно від того, з яких причин їх зроблено.

В цьому розумінні говорять і про поведінку учня в школі, родині, у громадських місцях тощо. Згідно з цим виховання поведінки як системи вчинків є насамперед моральним вихованням.

У кожному цивілізованому суспільстві існує певна система норм і правил поведінки (правових, моральних, етичних), дотримання яких є обов'язковим для його членів. Ці норми поведінки можуть бути закріплені у відповідних документах (правові норми), а можуть бути загальноприйнятими без такої документальної фіксації (морально-етичні норми).

**Норма** – існуючий у соціальній спільності чи групі стандарт, зіставлення з яким визначає прийнятність і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності.

**Відхилення у поведінці** – система вчинків або окремі проступки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам.

Як засвідчує практика, наявність норм і правил поведінки сама по собі ще не забезпечує їх дотримання всіма членами суспільства. Завжди зустрічаються індивідууми, які не узгоджують свою поведінку з існуючими нормами, допускають відхилення від них у певних ситуаціях. Такі відхилення від загальноприйнятих норм поведінки в науковій літературі позначають терміном «девіації» (лат. deviation – відхилення), і, відповідно, поведінку – «девіантною». Ступінь відхилення може коливатися від постійних проявів окремих негативних якостей і рис (упертість, недисциплінованість, грубість та ін.) до наявності відверто асоціальних форм поведінки і проступків типу правопорушень і навіть злочинів.

Розрізняють три рівні антигромадських вчинків на першому рівні знаходяться різноманітні порушення дисципліни: культури поведінки, статутів загальноосвітньої школи, статутів різноманітних дитячих і молодіжних громадських організацій. Другий і третій рівні складають правопорушення, які розподіляються на проступки (порушення нормативних положень органів влади: законодавчих, правоохоронних, цивільного кодексу) і злочини (порушення статей Кримінального кодексу).

**Вчинок** – елементарна клітина поведінки людини – являє собою одиничний, відносно завершений акт поведінки, викликаний прямою або опосередкованою зовнішньою причиною і здійснюється за цілком певних обставин, у конкретній ситуації.

**Проступок** з педагогічної точки зору характеризує порушення норм моралі, і є порушенням не лише конкретної норми, а й суспільних відносин, які цією нормою встановлюються, регулюються і охороняються. Проступок є однією з форм правопорушення, що полягає в провинній дії (або бездіяльності), яка відрізняється від злочину меншим ступенем суспільної небезпеки.

**Правопорушення** – винне протиправне діяння (дія або бездіяльність) осудної і, як правило, повнолітньої людини, а також відповідної державної, кооперативної чи громадської організації.

**Адміністративне правопорушення** (проступок) – протиправне,

винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

**Злочином** визначається передбачене кримінальним законодавством суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок (ст. 11. ККУ).

**Делінквентна поведінка** (лат. *delinquens* – той, що скоює проступок, правопорушення) – це девіантна поведінка, що виходить за рамки невідповідності соціокультурних норм і очікуванням в галузь протиправних дій. **Делінквентність** – це психічна готовність до правопорушення, повторювані асоціальні за своєю спрямованістю вчинків і дії, формування негативного спрямованих особистісних установок [4, с. 9 – 11].

Отже розглянемо систему поглядів на такі складні соціально-біологічні явища, якими є важковиховуваність і відхилення в поведінці з боку соціальної педагогіки й суміжних із соціальною педагогікою наук.

Соціально-педагогічній профілактиці девіантної поведінки присвячені роботи О. Безпалько, Р. Вайноли, А. Захарової, А. Капської, В. Оржеховської, О. Пилепенко, Є. Яковлевої й інших. Психологічні аспекти девіантної поведінки висвітлюються у роботах Г. Андреева, А. Бодальова, С. Еникотова, Л. Кончина, О. Леонтєва, Н. Левітіва, С. Роціна, Т. Румянцева, Л. Уманського, М. Ярошевського й інших [3, с. 14].

Потрібно зазначити, що характер особистості визначають три основних фактора: спадковість, соціальні умови життєдіяльності та виховання.

У психологічному відношенні новонароджений – уже особистість, у якої є паростки свідомості, мовлення, мислення, моральні відчуття, інтелектуальної допитливості і т. ін. З роками, під впливом зовнішнього оточення, виховання, душа дитини розвивається до тих пір, поки не стає душею дорослого. Саме процес розвитку є основним у становленні людини як істоти розумної, соціально вагомої, духовної. Яким буде процес і результат духовного росту, залежить від виховання і навчання.

Проблемі виховання підростаючого покоління, у тому числі й підлітків з відхиленнями у нормах поведінки, приділялося багато уваги у творах видатних педагогів і філософів різних часів і народів. До різних аспектів цієї проблеми зверталися у своїх працях античні мислителі: Аристотель, Демокрит, Платон, Ян Амос Коменський, Жан-Жак Руссо, Йоган Генріх Песталоці, К. Ушинський висували ідеї гуманізму у вихованні, любові й поваги до особистості дитини, ідеї її всебічного розвитку і вдосконалення. Видатні педагоги Н. Крупська, С. Шацький,

В. Сорока-Росинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський внесли значний вклад у справу всебічного розвитку особистості. Вони не припускали думки, що виховання від норм моральності й поведінки окремих підлітків; виступали проти ідеї дефективності дітей, згідно з якою велика кількість учнів зачислялася до категорії невиправних, приречених, непотрібних суспільству.

20-ті роки минулого століття були періодом масової безпритульності. В цей період у педагогіці багато уваги приділялося поясненню важковиховуваності. Так, Н. Крупська вважала, що всі діти можуть успішно розвивати свої розумові та духовні здібності, а для цього, на її думку, важливо організувати суспільно корисні справи, продуктивну працю для загальної користі. Саме в такій діяльності найкраще формуються важливі якості особистості, зокрема працелюбності, дисциплінованості, колективізм, допитливість, які попереджують неробство, важковиховуваність [3, с. 15].

Неспроможність ідеї дефективності переконливо доводить своєю практикою В. Сорока-Росинський, досвід якого прекрасно описаний в книзі «Республіка ШКІД» Л. Пантелеєвим, а також у працях С. Шацького, А. Макаренка, В. Сухомлинського.

С. Шацький під впливом Н. Крупської уточнює розуміння змісту дитячого життя, що складається з фізичного розвитку дитини, матеріальної і розумової праці, гри, мистецтва, соціальної діяльності. В кожній з цих галузей він разом з учителями вивчає умови життя, звички і знання всіх вікових груп, визначає, що має робити школа, щоб внести нове, корисне в діяльності дітей, зробити їх життя здоровим, змістовним, цікавим.

Стимулом до навчання, як твердив С. Шацький, є суспільно-корисна праця школярів, бо для її успішного виконання потрібні певні заняття та вміння. Ось чому він закликав учителів всемірно розвивати у дітей інтерес до навчання до оволодіння знаннями і практичними навичками, вважав за необхідне, щоб школа своєчасно довела до свідомості дітей мету навчання, щоб вони знали, для чого навчаються мови і лічби, грають, вивчають природу, суспільство.

У практичній діяльності С. Шацький відзначався оптимізмом, елементи якого мали яскравий вияв у максимальному розширенні прав учнівського самоврядування, в заохоченні дітей до творчості, в системі організації естетичного виховання, що породжує радість спілкування з природою та мистецтвом. Педагогічний оптимізм, проектування позитивного розвитку дитячого колективу і кожного вихованця, на його думку, необхідні при вихованні, самовихованні і перевихованні [3, с. 16].

Матеріалістичне розуміння природи виникнення явища важковиховуваності розвинули в своїх працях Л. Виготський, П. Блонський, де представлено наукові узагальнення з проблем педагогічної занедбаності. П. Блонський висловив думку, що психіка дитини носить мінливий характер, що дитина не може народитися

моральною або аморальною. «Поведінка людини, – писав П. Блонський, – є мінливе явище, і задача наукової психології полягає в тому, щоб встановити, яким чином, в залежності від чого змінюються людська поведінка, чим і як обумовлена людська поведінка».

Важковихованість П. Блонський пояснив так, як і Н. Крупська: важка дитина – це, перед усім, звичайна дитина, їй властива природна, нормальна спадковість. Відмінність же її полягає в тому, що «...вона лише педагогічно занедбана, розумово не цілком дорозвинена. Відповідно, її потрібно виховувати як цілком здорову занедбану дитину».

П. Блонський в книзі «Важкі школярі», вказуючи на необхідність у педагогічній роботі з ними враховувати вік та рівень занедбаності, перестерігає педагогів, що не можна всі причини відхилень у поведінці відносити до спадковості і патології дитини, слід враховувати також умови, в яких виникає хвороба – соціальна спадковість [3, с. 17].

Л. Виготський цю саму думку висловив у таких словах: «Своєрідність важкої дитини складається в процесі розвитку, а не надання одвічно в її первинних дефектах» [2].

Погляди Н. Крупської, П. Блонського на проблему важковихованості підтримували та розвивали в своїх працях інші педагоги: Л. Занков, В. Куфаєв, М. Аевзнер, В. Шмідт.

Багато уваги проблемі виховання неповнолітніх з відхиленнями у нормах поведінки приділив у своїх творах А. Макаренко. Він стверджував, що якщо дитина стає хуліганом, то в цьому винувата не вона, а педагогічні методи. На практиці та в теорії він показав, що важковихованість є наслідком порушення нормальних зв'язків дитини з родиною, школою, суспільством. Важковиховувана – це найчастіше просто неправильно вихована дитина. А. Макаренко стверджував, що «ніяких особливих правопорушників немає, є люди, які потрапили у складне становище. Я дуже чітко усвідомлював, що якщо б в дитинстві потрапив у таке ж становище, я також був би таким, як вони. І будь-яка нормальна дитина, що опинилася на вулиці, без допомоги, без суспільства, без колективу, без друзів, без досвіду, з розшарпаними нервами, без перспективи, будь-яка нормальна дитина буде поводити себе так, як вони».

А. Макаренко ідеї дефективності дітей протиставляв вчення про необмежену могутність виховання. В «Книзі для батьків» він зазначав, що сповідає безмежну, безшабашну, безоглядну впевненість у необмежених можливостях виховної роботи. Він підкреслював, що не знає жодного випадку, коли б повноцінний характер виник поза здоровими виховними обставинами або, навпаки, коли б зіпсований характер вийшов би, незважаючи на правильну виховну роботу. З урахуванням свого досвіду, теоретичних даних він робить висновок, що у нас не може бути ніяких дитячих катастроф, невдач, навіть найменших.

Ефективно виховувати і перевиховувати важких підлітків, на його думку, можна лише в колективі. Фундаментом макаренківської теорії

виховуючого колективу є вчення про розвиток особистості. Теорія дитячого колективу характеризується сукупністю суворо визначених і взаємообумовлених основних положень. Ці положення, з одного боку, відбивають суттєві особливості дитячого колективу як складової частини суспільства, а з іншого, – поєднують принципи організації та діяльності дитячого колективу. Призначення колективу, за Макаренком, – це створення умов для всебічного розвитку кожної індивідуальності, для виховання справжніх колективістів.

Вихідною передумовою для організації дитячого колективу А. Макаренко вважав наявність соціально корисної діяльності. Умова успішної діяльності – правильна її організація, продумана структура, дієздатність органи колективу. Продумана структура і дієздатність органів сприяють формуванню системи визначення внутріколективних відношень – взаєморозуміння, взаємної вимогливості, взаємодопомоги, відповідальності, солідарності, змагання, товарищескості та дружби.

Ідеальним первинним колективом він вважав, той який відчуває свою єдність, спаяність, усвідомлюючи, що це – не компанія друзів, а явище соціального порядку, організація, що має обов'язки, відповідальність [3, с. 19].

Проблему важковиховуваності успішно вирішував і В. Сухомлинський. За його думкою, немає такої дитини, яка б при певних умовах виховання не могла б стати людиною освіченою, працелюбною, високоморальною. Він вгадав, що всі без винятку діти, які не мають патологічних відхилень у розумовому розвитку, можуть успішно оволодіти середньою освітою.

В. Сухомлинський розробив систему піклування про дитяче здоров'я, що передбачає правильний режим, повноцінне харчування, фізичне загартування. Головне у правильному режимі – чергування праці та відпочинку, неспання і сну.

На основі багаторічного досвіду він установив, що чимало дітей приходять до школи з травмованою психікою, і це вкрай негативно позначається на їхній поведінці. Незадовільний стан здоров'я, травмовану психіку, важковиховуваність дітей В. Сухомлинський пов'язував з недоліками сімейного виховання.

Вивчивши понад дві тисячі сімей, де діти мали негативний вплив батьків, він дійшов висновку, що важка дитина – це результат вад батьків, сімейного життя, це квітка, що розквітла в атмосфері безсердечності, неправди, обдурювання, неробства, презирства до людей, зневаги до громадянського обов'язку. Цьому слід протиставити світлу, життєрадісну силу, що здатне вплинути на дану дитину.

В. Сухомлинський вважав, що багато батьків беруть шлюб невідповідними до народження і виховання дітей, тому так легко віддають їх у школи-інтернати, спеціальні школи. Діти відчувають, що вони не потрібні батькам, і переживають це як страшну трагедію. Навчати і виховувати таких дітей у школі дуже важко. Настав час,

твердив він, коли суспільство повинно суворо перевіряти моральну готовність людей до створення сім'ї.

За думкою В. Сухомлинського, перевиховання дітей, що характеризуються відхиленнями від норм у моральному розвитку та поведінці, – найскладніша справа що потребує виключної уваги, терпіння, майстерності, душевної чуйності, теплоти. Щоб виховати таку дитину, насамперед слід зрозуміти і відчувати її горе, пережити ту небезпеку, яка може потягнути дитину в прірву, а це можливо лише в атмосфері глибокої і повсякденної поваги до особистості. Яким би вдумливим і чуйним не був вихователь, вік не зможе знайти підхід до серця важкої дитини, якщо не створений чуйний, сприйнятливий до добра і зла, чужого горя і радості дитячий колектив. Чутливий колектив є тим сприйнятливим середовищем, в якому дитина з надламанною душею знаходить для себе рідну сім'ю, турботу, підтримку.

Важливо мати на увазі, що за В. Сухомлинським, почуття ворожнечі до оточуючих переходять у таких дітей в жорстокість, намагання зробити щось на зло тим, хто лише хоче здаватися добрим, а насправді поганим.

Ніколи не досягне успіху педагог, якщо буде намагатися вплинути на вихованців загальними словами про добро і справедливість. Тут повинні бути конкретні дійові заходи, які повністю захопили б усі сфери інтелекту дитини, втягли б її в суспільно корисну діяльність, спиралися б на позитивні нахили дитини.

У зв'язку з цим, В. Сухомлинський висловлює думку про те, що в кожній людині є її «золота жилка». Якою б занедбаною, безталанною, нездатною до оволодіння знаннями не вважалась дитина, все ж талант у неї є заурядністю, відсталістю. Завдання вихователя полягає в тому, щоб знайти це золоте зерно, поставити людину на життєвий шлях, де вона знайде себе.

Мистецтво виховання В. Сухомлинський розумів глибоко. Виховання, вважав він, вміщує в собі багатогранне явища життя – духовні, моральні цінності, моральні стосунки між людьми, що оточують дитину, їх духовну культуру. Виховання він поділяв на два джерела: перше – організована діяльність в сім'ї, школі; друге – взаємостосунки людей, судження і моральні якості людини, які фіксуються дітьми незалежно від нашого бажання.

Виникає проблема: діти, незважаючи на піклування про них з боку батьків та суспільства, часто підпадають під негативний вплив. Як це можна подолати? В. Сухомлинський відповідає: слід виховувати свідому протидію всьому поганому, виховувати «імунітет до зла»; отже, завдання педагога полягає в тому, щоб вихованець не був беззахисним перед поганим впливом. Досягти цього можна лише за допомогою залучення таких учнів до суспільно-виробничої діяльності.

Поширеною помилкою виховання, на його думку, є зосередження уваги вихователя на недоліках особистості дитини, внаслідок чого

зусилля педагога зводяться до настирливих докорів, висловлених часто в грубій формі, критики цих недоліків. Такий засіб впливу лише дратує, нервує учня, віддаляє його від учителя. Враховуючи це, В. Сухомлинський вважає, що завдання виховання полягає не у викоріненні недоліків особистості, в культивуванні, розвитку, закріпленні в дитині всього найкращого, що є в ній. Якщо намагатись усувати недоліки прямим шляхом, виставляючи назовні ці недоліки і сподіваючись, що учень зрозуміє, усвідомить їх і виправить, – такий шлях виховання приречений на невдачу.

У моральному вихованні найважливішим повинно бути формування особистого ставлення вихованця до навколишньої дійсності, почуття відповідальності перед суспільством, батьками, колективом, самим собою. Це завдання може бути вирішено в тому випадку, коли підлітка привчать до подолання труднощів, витримки та самовладання. Ведучою тут повинна стати гуманність у поєднанні з повагою та вимогливістю і разом з цим непримиренністю до лінощів, неробства, недбайливості, марнотратства, байдужості. Сутність виховання, за В. Сухомлинським, повинна полягати в умінні спонукати підлітка до оцінки своїх вчинків, у яких відображається його ставлення до людей, дійсності, до себе, стимулювати внутрішню роботу його розуму, серця, в процесі якої народжується ідейна переконаність, прагнення бути корисним суспільству.

В. Сухомлинський підкреслював, що дуже важливо прищепити педагогічно занедбаному учневі впевненість у своїх силах, навчити розміряти їх, виділити доступне в реальному здійсненні, а недоступне залишити у перспективі і готувати підлітка до реалізації цього в майбутньому.

Загострюючи увагу на головному у вихованні важких дітей, В. Сухомлинський рекомендував учителям вивчати духовний світ дитини, його мислення, почуття, характер, волю, інтереси. Без знання підлітка розуміння всієї складності явищ, що відбуваються в його душі, виховання залишається беззмстовним, не досягає своєї мети. У зв'язку з цим виникає питання про той значний внесок, що зробили психологи у вирішенні проблем подолання педагогічної занедбаності і важковиховуваності [3, с. 20 – 21].

Серед учнів є такі, що характеризуються наявністю закріплених негативних форм поведінки, недисциплінованістю, в процесі навчання та виховання яких вчителі відчують значні труднощі, а іноді бувають зовсім безпорадними. Вивчаючи їх, психологи відкидають погляди тих учених, які твердять, ніби причиною викривлення в моральному розвитку дітей є біологічні особливості, зумовлені лише спадковістю. Вони встановили, що відхилення в поведінці дітей зумовлені не лише біологічними явищами, а й впливом мікросередовища, неформальних взаємостосунків з дорослими та однолітками, помилками в навчанні та вихованні та ін.



В історії психології найвидатнішим представником, що відстоював ідею соціальної детермінації поведінки дитини, був П. Лесгафт. Цієї точки зору дотримувався і П. Блонський, який у статті «Про так звану моральну дефектність» зазначив, що поборники моральної дефектності запізнались у своєму науковому розвитку мінімум на 100 років. Те, що називається в педагогічному вжитку морально-дефектною дитиною, є дитини нового покоління, нового суспільного укладу. Вчення про моральну дефектність найчастіше прикриває презирливу та злобну політичну реакцію в педагогіці.

П. Блонський щиро вірив у силу виховання, його здатність усувати відхилення в моральному розвитку. На значному експериментальному матеріалі він установив, що вчитель може успішно впливати на школярів, які вважаються невстигаючими. Він рекомендував створювати для таких дітей сприятливі умови, організовувати для них спеціальні додаткові заняття, систематично розвивати їх. З ними слід проводити бесіди розвиваючого характеру, навчати робити уроки, працювати, писати в зошитах та ін. Особлива увага приділялась вихованню впевненості в собі. Цікавим щодо цього є прийом, що застосувався П. Блонським, який можна вважати прийомом «позитивного стимулювання». Сутність його полягає в тому, що вчитель залишає таких дітей на декілька тижнів у класі в спокої. Потім кілька разів викликає відповідати з тем, підготовлених на додаткових заняттях, щоб учень відповів обов'язково правильно. Це давало позитивні результати в досить незначний строк.

Л. Виготський твердив, що розвиток психіки дитини має соціальну природу, тому навчання може стати ефективним, якщо воно буде науковим, йти попереду розвитку дитини. Суттєвою рисою навчання від вважав взаємостосунки за навколишніми людьми, співробітництво. Ті внутрішні процеси розвитку, які на даній віковій стадії є для дитини можливими в галузі взаємостосунків, співробітництва, він вважав зоною найближчого розвитку дитини; з цього слід і починати навчання.

Л. Виготський захищає ідею соціальної детермінації поведінки особистості і тоді, коли порушується не лише моральне здоров'я дитини а й виникають фізичні дефекти (розумова відсталість, сліпота, глухонімота). В таких станах дитиною оволодіває розуміння власної соціальної неповноцінності, що стає рушійною силою її психічного розвитку.

Цю думку Л. Виготського стосовно навчальної роботи школярів розвинув Л. Занков. Він вважав, що вчителю потрібно пильно стежити за засвоєнням знань, набуттям умінь, навичок кожним учнем, добре уявляти, які розділи навчального предмета засвоюються краще, а які гірше. Крім того, відомо, що в процесі навчання в учня можуть бути зміни в кращий або гірший бік залежно від настрою, хвороби тощо. Тому вчитель повинен не лише систематично і уважно спостерігати за школярами, вивчати їх, а й мати програму розвитку у кожного учня,

особливо відстаючого. Тоді прорахунки в навчанні будуть зведені до мінімуму.

Узагальнюючи позицію вчених того періоду, необхідно відмітити, що основну причину важковихованості вони бачили в зіпсованих відносинах важкої дитини з оточуючим світом, – в першу чергу, з батьками і педагогами, з сім'єю та дитячим колективом. Однак, це не означає, що у психічних особливостях дитини немає передумов для виникнення важковихованості. Відомо, що зовнішні фактори переламуються через внутрішній світ дитини, перетворюючись у нього. Саме тому одні і ті самі виховні дії одними дітьми сприймаються, а іншими – відштовхуються. Психіка важкого підлітка є результатом складної взаємодії об'єктивних та суб'єктивних факторів розвитку, вона має певну своєрідність, при якій зовнішні впливи сприймаються у зміненому вигляді. Поєднання несприятливих зовнішніх умов з негативними передумовами у психіці дитини ускладнює явище важковихованості [3, с. 24].

Як свідчать психологічні дослідження (Л. Божкович, Є. Савонько, Л. Славіна та ін.), важливе значення в роботі з важковиховуваними підлітками має вивчення їх особистості в цілому. Звертається увага на виникнення негативних афективних переживань і відповідних їх форм поведінки: підвищена образливість, упертість, негативізм, замкненість, загальмованість, емоційна нестійкість.

Л. Славіна афективні переживання дитини пов'язує з переживаннями, в основі яких лежить незадоволеність якимись життєво важливими для дитини потребами або конфлікт між ними. Найчастіше такі переживання виникають у тих випадках, коли не задовольняються претензії дитини, які мають для неї велике значення: добре вчитися, займати певне становище в колективі, встановлювати позитивні стосунки з навколишніми людьми тощо.

Незадоволені претензії викликають негативні афективні переживання лише тоді, коли виникає розбіжність між цими претензіями і такими здібностями дитини, що можуть забезпечити їх задоволення. Претензії дитини базуються на можливості виникнення в її попередньому досвіді певної оцінки своїх можливостей, тобто самооцінки, що стала для неї звичною, в результаті у неї виникає потреба зберегти її, а також і рівень претензій, що базується на ній. В тих випадках, коли це намагання фактично не може бути задоволеним, виникає конфлікт. Визнати в ньому свою неспроможність означає для дитини піти наперекір потребі залишити звичну самооцінку, але цього вона не хоче і не може допустити.

Фактична неспроможність задовольнити свої претензії завжди стикається з неуспіхом. Звідси виникає неадекватна реакція на свій неуспіх: дитина або заперечує факт неуспіху, або пояснює його невідповідністю фактичному стану, намагається пояснити неуспіх не своєю неспроможністю, а іншими причинами.

Отже, при аналізі виявляється, що задикуватістю, впертістю, негативізмом, як і за іншими подібними формами поведінки, завжди стоїть неадекватна реакція дитини на афектогенну для неї ситуацію. Неадекватні реакції підлітків викликають відповідні дії навколишніх людей, що значно поглиблює афективні переживання. Реагуючи таким чином, він ніби знаходить виправдання своїм неуспіхом і вбачає причину їх не в собі, а в навколишніх людях, обставинах, випадкових подіях.

Неадекватна реакція в таких випадках настає як захисна реакція дитини, що дає можливість їй у випадку неуспіху мати свою самооцінку, оцінку своїх можливостей, вимог до себе, своїх претензій. Тобто неадекватна реакція дає змогу підлітку не припустити у свідомості наявності у себе невміння, несамостійності та ін.

Незадовільність спілкуванням, як підкреслює Я. Коломинський негативно впливає передусім на успішність, штовхає підлітка на різні, іноді навіть антигромадські вчинки, у зв'язку з чим виникає ряд важливих педагогічних проблем, насамперед проблема ізольованого учня, якого ніхто нікуди не обирає, ніхто в колективі не любить. У такого школяра не задовольняється одна з найважливіших соціальних потреб – потреба в спілкуванні, і це формує у нього ряд негативних рис особистості і особливостей поведінки. Велику тривогу викликає той факт, що ізольовані діти, які не прийняті в своїй групі, поповнюють кількість неповнолітніх правопорушників. Бути поза учнівським колективом – означає втратити свою громадську позицію, інше мікросередовище, де задовольняють свої потреби в спілкуванні. Ізоляція важковиховуваних підлітків у класному колективі є однією з основних причин, що сприяє їх становленню на шлях правопорушень.

Важковиховувані звикають до свого неблагополучного становища в сім'ї, школі, класному колективі, до поганих оцінок, перестають вірити у свої сили і навіть починають бравірувати своїми негативними вчинками, недоліки. Щоб виправити ці недоліки, слід перебудувати їх ставлення до себе, до навколишніх людей, створити такі педагогічні ситуації, які дозволили б їм виявити позитивні якості особистості. Крім того, такі методи педагогічного впливу на них, як навіювання, розрив небажаних стосунків, контактів, переорієнтація міжособових відносин, трансформація негативних стосунків разом з іншими методичними системами [3, с. 26].

У психологічних дослідженнях останніх років особливу увагу звертають на розробку механізму і умов емоційного впливу на важковиховуваних. Постійно зростає в практиці превентивної педагогіки роль таких напрямків психології, як психологічна реабілітація поведінки і вивчення станів психологічної та соціальної дезадаптації особистості.

Отже, прогресивні педагоги і психологи різних поколінь створили систему поглядів на такі складні соціально-біологічні явища, якими є важковиховуваність і відхилення в поведінці. Вони розкрили реальні механізми процесу, детермінуючого негативну поведінку дитини. Це все

дає змогу модернізувати профілактику і подолання занедбаності в школярів, визначати оптимальну структуру перевиховання. Крім того, з'являється можливість досить точно прогнозувати поведінку, виявити її причини, дати точне визначення, шляхів її попередження, що і буде наступним етапом нашого дослідження.

### **Список використаної літератури**

**1. Кримінальний кодекс України** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>> – Загол. з екрану. – Мова укр. **2. Кальченко Т. Л.** Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Тетяна Леонідівна Кальченко. – Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 50 с. **3. Суєтіна О. Є.** Виховання підлітків з асоціальною поведінкою в умовах обмеження або позбавлення волі / О. Є. Суєтіна – Миколаїв : Атол, 2006 – 438 с. **4. Фіцула М. М.** Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: Навч.-метод. посіб. / М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. – Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2008. – 432 с.

### **Мотунова Н. В. Система поглядів на соціально-біологічні явища, якими є важковиховуваність і відхилення в поведінці з боку соціальної педагогіки й суміжних із нею наук**

У статті розкриті такі поняття: поведінка, норма, відхилення у поведінці, вчинок, проступок, правопорушення, адміністративне правопорушення, злочин, делінквентна поведінка, делінквентність. Проаналізовано три рівні антигромадських вчинків. Розглянуто систему поглядів на проблему виховання підростаючого покоління, у тому числі й підлітків з відхиленнями у нормах поведінки, у творах видатних педагогів і філософів різних часів і народів. А також, розкрито соціально-педагогічні та психологічні аспекти девіантної поведінки.

*Ключові слова:* система поглядів, важковиховуваність, відхилення в поведінці.

### **Мотунова Н. В. Система взглядов на социально-биологические явления, которыми является трудновоспитуемость и отклонение в поведении со стороны социальной педагогики и смежных с ней наук**

В статье раскрыты такие понятия: поведение, норма, отклонение в поведении, поступок, проступок, правонарушение, административное правонарушение, преступление, делинквентное поведение, делинквентность. Проанализировано три уровни антиобщественных поступков. Рассмотрена система взглядов на проблему воспитания подрастающего поколения, в том числе и подростков, с отклонениями в нормах поведения, в произведениях выдающихся педагогов и философов

разных времен и народов. А также, раскрыты социально-педагогические и психологические аспекты девиантного поведения.

*Ключевые слова:* система взглядов, трудновоспитуемость, отклонение в поведении.

**Motunova N. V. System of looks to the social-biological phenomena, which vazhkovikhovuvanist' is and rejection in a conduct from the side of social pedagogies and subjects allied with it**

In the articles exposed such concepts: conduct, norm, rejection, in a conduct, act, misconduct, offence, administrative offence, crime, delinkventna conduct, delinkventnist'. It is analyzed three levels of anti-social acts. Three distinguish the levels of anti-social acts there are various violations of discipline at first level: cultures of conduct, regulations of general school, statues of various child's and youth public organizations. Second and third levels are made by offences which are distributed on misconducts (violation of normative positions of organs of power: legislative, law-enforcement, civil code) and crimes (violation of the articles of the Criminal code). The system of looks is considered to the problem of education of rising generation, including teenagers, with rejections in the codes of conduct, in works of prominent teachers and philosophers of different times and people. To the social-pedagogical prophylaxis of deviantnoy conduct the devoted works of O. Bezpalko, R. Vaynoli, A. Zakharovoy, G. Kapskoy, I. Orzhekhovskoy, O. Pilepenko, E. Yakovlevoy et al. The psychological aspects of deviantnoy conduct light up in works of G. Andreeva, A. Bodaleva, S. Enikotova, L. Death, O. of Leont'eva, N. Levitiva, S. Roschina, T. Romyanceva, L. Uman, M. Yaroshevskogo et al. In history of psychology the most prominent representative which defended the idea of social determinacy conduct of child was P. of Lesgaft. Adhered to this point of view P. Blonskiy and L. Vigotskiy.

*Key words:* system of looks, vazhkovikhovuvanist', rejection in a conduct.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2013 р.

Прийнято до друку 25.10.2013 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Караман О. Л.